

8. Дарендорф Р. У пошуках нового устрою. Лекції на тему політики свободи у ХХІ столітті / Ральф Дарендорф. - К.: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2006. – 109 с.

Отримано 12.11.2015 р.

УДК 316.47

Сірий Є.В. °

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, доктор соціологічних наук, професор, керівник НДС

МОНІТОРИНГОВІ РОЗВІДКИ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ В СЕРЕДОВИЩІ ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО ПРОШАРКУ: АНАЛІЗ ЧИННИКІВ

У зазначеному матеріалі дається спроба дослідити основні чинники джерел формування соціальної напруженості у середовищі підприємців. На моніторинговому матеріалі систематизуються та аналізуються основні чинники даної проблеми.

Ключові слова: підприємці, соціальні трансформації, соціальна напруженість, довіра, проблеми підприємництва

В указанном материале дается попытка исследовать основные факторы источников формирования социальной напряженности в среде предпринимателей. На мониторинговом материале систематизируются и анализируются основные факторы данной проблемы.

Ключевые слова: предприниматели, социальные трансформации, социальная напряженность, доверие, проблемы предпринимательства

In the stating material made attempt to explore main factors sources of the formative factors of social tension among the businessmen. In the monitoring material systematized and analyzed the main factors of this problem.

Keywords: entrepreneurs, social transformation, social tensions, trust, problems of entrepreneurship

Сучасні трансформаційні процеси, що супроводжуються політичною і економічною нестабільністю, погіршенням рівня життя, втратою колишньої системи соціальних гарантій не можуть не відбиватися і на підприємницькі верстви. Вони також впливають на хід соціальних процесів, на зміни суспільних відносин, у тому числі і негативні, породжуючи при цьому різні протиріччя. Останні, їх динаміка виявляються в змінах соціальної напруженості, котра, як самостійне соціальне явище вимагає свого аналізу, регулювання, і, в кінцевому рахунку, вирішення.

У сучасному суспільстві, серед основних етапів процесу управління перше місце займає аналіз ситуації та її окремих елементів. Моніторинг соціальної напруженості є одним з методів виявлення та своєчасного регулювання небезпечних тенденцій зростання її рівня для запобігання кризових явищ. Проте в даний час, за наявності достатньо низького рівня мережі досліджень соціальної

напруженості, не було виявлено надійних засобів, які могли б повною мірою забезпечити вирішення цього завдання. У тому числі не отримала достатнього визнання практика виявлення факторів, що детермінують зростання соціальної напруженості. В принципі, можна прийняти позицію, стосовно цілковитої закономірності даної проблеми в наш час.

Актуальність теми дослідження визначається проблемою, котра виражається у необхідності детального аналізу та прогнозування соціальної напруженості. І як виявляється, одне із ключових місць у даній проблематиці займає прошарок підприємців, бізнесменів (мається на увазі представники малого та середнього бізнесу), як особлива соціальна група, що надає великого впливу у багатьох областях життєдіяльності населення, і у першу чергу на соціально-економічне життя суспільства [1]. Тому, у контексті даного фундаментального дослідження проблема розвитку малого та середнього бізнесу та місце його представників у сучасних трансформаційних процесах займає своє відповідне місце. Отже **метою** статті є дослідити основні чинники джерел формування соціальної напруженості у середовищі підприємців.

У здійсненні даного дослідницького задуму нами виокремлюються дві **проблеми**: перша – **соціальна** – в аспекті виокремлення та опису соціальної площини проблемного поля взаємовідносин бізнес-представників як нових соціальних акторів українського соціуму та інституту держави. Друга – **наукова** – отримання бракуючого знання, валідної інформації для соціологічної оцінки характеру взаємовідносин представників дрібного та середнього бізнесу і держави, а також, на базі цього – формування моніторингових розвідок вияву соціальної напруженості у середовищі дрібних підприємців.

Об'єкт-предметним полем нашого дослідження виступає система взаємовідносин між бізнесом, державою та суспільством в аспекті вияву та оцінці широкоспектрового інституційного базису (умов) щодо підприємців.

Вивчення даної проблеми лежить у полі дослідження інституційного та соціального середовищ підприємництва в Україні в його структурному вимірі та функціональної ефективності в аспекті інституційного, а точніше неінституційного підходу [2]. Методологічною особливістю такого підходу є бачення соціального суб'єкта як соціального актора - носія інтересів і мети, здатного вдаватися до раціональних дій задля їх здійснення. Цей підхід презентується як концептуальна схема, що пояснює „**здійснення-вибору-в-рамках-обмежень**”, поєднуючи економічні та соціологічні (а також політологічні) підходи [2]. Його головною відмінністю можна вважати наголос на практичній поведінці [3, 28–55.]. У цьому ракурсі створюються можливості зокрема об'єктивно оцінити соціальне становище підприємницької страти. Крім того, соціальні ресурси стають предметом теоретичних досліджень з формуванням теорії соціоморфогенезу, що виявила здатність соціальних систем піддаватися радикальному оновленню (П.Штомпка) [4]. «Рефлексивне» суспільство Е.Гідденса також включає ресурс довіри як основна умова інтеграції суспільства [5].

У даному дослідницькому полі ключовими індикаторами виступають рівень умов розвитку підприємництва, його середовище (інституційне та соціальне); рівень підприємницької активності; доступ до ресурсів (в широкому сенсі) підприємництва, його легітимація. Вони дають можливість конструювати та

дослідити палітру відповідних показників, зокрема таких як: соціально-економічні умови і державна підтримка малого бізнесу; соціально-психологічний клімат для розвитку підприємництва; загальні умови розвитку підприємницької активності населення; задоволеність/незадоволеність широким спектром різних сторін життєдіяльності бізнес-прошарку.

Методологічний рівень дослідження узасаднено на даних комплексного соціологічного оцінювання з точки зору параметрів соціальної якості та відповідності модернізаційним вимірам, а також було надано комплексну характеристику суперечностей взаємодії інститутів влади та представників бізнес-прошарку у вирішенні питань доступу до ресурсів та якості життя, що головним чином визначають джерело соціальної нерівності, суперечностей та соціальної напруженості у цій системі.

Емпіричною базою дослідження є результати окремих, доволі не регулярних та не частих соціологічних опитувань середовища підприємців (слід признати, що такого роду дослідження проводяться рідко). Висвітлення даної проблематики в аспекті оцінювання підприємців бізнес-середовища, умов розвитку підтверджуються замірами: Національного соціологічного Моніторингу соціальних змін в українському суспільстві Інституту соціології НАН України (2000 р., 2004 р., 2008 р., 2012 р., 2013 р.), проведеного в усіх областях України, АР Крим та м. Києві (n=1800, і/п вибірки – 2,3 %, Нціл.гр.= 5 %); результатами соціологічного опитування факультетом соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка: «Український союз промисловців та підприємців: погляд з середини», (проведеного 15 грудня 2011 року, n=350), опитування підприємців Центром "Соціальний моніторинг" (27-30 листопада 2011 р., опитування здійснене у 10 обласних центрах України за методом «снігової кулі», n= 979.) та системою різних крапкових опитувань підприємців у різних регіонах України за останні 5-7 років, та даних Євростату і Держкомстату України, що становить основу інформаційно-емпіричної бази нашого дослідження. Хоча, з методологічного погляду величину вибіркової сукупності окремих досліджень не доцільно вважати репрезентативною, все ж в аспекті цільового формату вибірки вона містить відповідний верифікаційний потенціал, і відображає цілком характерні проблемні сторони та тренди розвитку вітчизняного підприємництва. Положення та висновки, виведені системою узагальнених статистичних та соціологічних даних корелюють та підтверджуються цими даними.

Як нові соціальні актори, підприємці тісно пов'язані і безперервно взаємодіють в усіх сферах суспільства, однак, як показує досвід, наявність нових інститутів ще не призводить автоматично до формування ефективної інституціональної структури. Інститути часто-густо є неефективними не тому, що в їх природі є неусувні дефекти, а тому, що у них немає стимулів ставати «ефективними». Не винятком є і підприємницька система.

Можна стверджувати, що в Україні, з моменту набуття незалежності все ж відбувалось поступове становлення вітчизняного малого та середнього бізнесу як самостійного соціально-економічного явища. І тим не менш, за двадцятип'ятирічний період трансформаційних процесів в Україні повноцінне демократичне суспільство в оплоті представників малого бізнесу, так і не склалося. Тому, аналіз стану підприємництва та формування прошарку представників малого бізнесу за роки незалежності засвідчив, що в його

внутрішньому середовищі домінували і домінують чинники, що відтворюють сталі негативні процеси, котрі, у свою чергу впливають на особливості розвитку підприємництва в Україні. І ось чому.

В силу історичних обставин (періоду останніх двадцяти років існування СРСР) стрижнем української економіки, країноутворюючим фактором у новій державі став великий капітал. Як стверджував український дослідник О.Пасхавер, що саме наявність українських великих власників стало і є гарантією незалежності Української держави. На його думку, це єдина постсоціалістична країна, яка має власний великий капітал як соціальне явище [6].

Швидка «демократизація» та «ринкофікація» українського соціуму створювала незручність для регіональних еліт тоді ще української республіки, терміново змінюючи їх спосіб існування. Тому, впровадження інституційних змін зусиллями вітчизняної еліти здійснювалося в більшості «під себе», в контексті збереження своїх елітних позицій, як один з головних механізмів «виживання» еліт. Реформи, котрі нібито мали позитивні наслідки для неелітних прошарків, були здійснені, в першу чергу, в інтересах елітних груп, які мали в результаті досягнення поставлених цілей свою економічну, політичну вигоду. Нова українська промислова еліта висунула вимоги беззастережного захисту власних інтересів або пільг, які розподіляються відповідно до впливу індустріального лобі. Така ідеологія ґрунтувалася на небажанні випускати з рук традиційні владні важелі керування економікою. Українська індустріальна еліта всерйоз не розглядала питання проведення європейської інтеграції, а прагнула максимально зберегти риси пострадянської економічної системи. Європейські культурно-цивілізаційні цінності (норми стосовно конкуренції, демократії, прав, свобод) являли пряму загрозу їхній звичній господарській практиці й, головне, самим джерелам їхньої влади й багатства.

Симбіоз держави й індустріального лобі так званих «червоних директорів» потребував своєрідну «програму», яка легітимізувала б їхню владу, відповідно до якої Україна постійно «ще» не мала економічної мотивації для «входження в Європу» й не готова витратити кошти на побудову ринкової економіки за типом країн Центральної Європи. Крім того, як показує політичний та економіко-інтеграційних досвід України – українська державність не завжди була самоціллю.

Прагнення отримати доступ до влади, а не самостійно створювати матеріальні блага, спирається на тривалу історичну традицію влади як умови власності, загалом характерної для східних суспільств (експорт російської та османської моделей закріпачення та землеволодіння). Натомість російська економічна етика неформальна, для неї не є цінністю формальний закон і контракт, пріоритет віддається неформальним угодам, заснованим на персональних відносинах, що в принципі збігається з українським економічним етносом. Унаслідок приходу до влади української промислової еліти й встановлення режиму «червоної директорії» виник новий соціальний консенсус, попри втрати в соціальній сфері через вторинну монополізацію економіки й швидке розмивання програми економічних реформ, відновлення схем надання податкових пільг і пільгових кредитів, всеохопне поширення схем одержання корупційних доходів. «Фундаментальною метою економічної політики було не створення передумов для подальшого соціального благополуччя нації, а

перерозподіл ресурсів між окремими фінансово-промисловими групами й кланами, насамперед через державний бюджет» [7, 412].

Іншим наріжним каменем проблеми становлення та розгортання малого та середнього бізнесу було і є проблема його соціальної легітимізації (це вже інший аспект). Тому, у своєму розвитку підприємці наштовхувалося і далі наштовхується на різноманітні перешкоди, і перш за все – з боку державної підтримки та регулювання. Підприємництво не могло повноцінно розвиватися через відсутність або недосконалість законів, які його регулюють, нерозвинутості інфраструктури, зокрема з причини неефективної приватизації, інституту судочинства та багато іншого. Держава не виявляла чіткої зацікавленості щодо створення сприятливих умов розвитку підприємництва. Створюючи економічний фундамент для встановлення авторитарних олігархічних форм правління в руках вузького кола фізичних осіб негативно вплинуло на внутрішньо-національну вільну конкуренцію і загальмувало інноваційний розвиток та підірвало економічні основи демократичної держави, що в кінцевому рахунку створило систему адміністративного нагляду і всіляку регламентацію підприємництва в Україні. Звісно, такого характеру стан речей не може не призвести до появи та зростання системного за форматом рівня соціальної напруженості у підприємницькому середовищі.

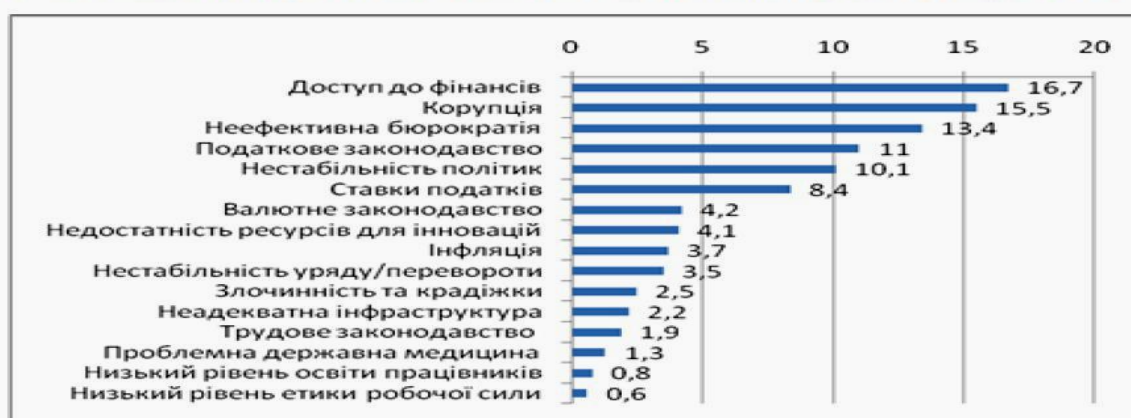
Уповільненість та диспропорційність розвитку малого бізнесу в Україні визначається наявністю суттєвих інституційних проблем і перешкод, котрі носять системний характер. Систематизуючи всі наявні чинники, сюди ми можемо віднести: нерівні умови для суб'єктів малого підприємництва; складні взаємини влади і бізнесу; непрозорість процесів прийняття рішень; недостатність і суперечливість інституційного забезпечення підприємництва; слабкість механізмів державного захисту і контролю; нерозвиненість громадянського суспільства загалом. Все це, з чим погоджуються експерти, достатньо ускладнювало та ускладнює розвиток характерних, конструктивних (конкурентних) засад підприємництва. Загалом, можна говорити про надмірне втручання органів державної влади в діяльність суб'єктів господарювання стали основними чинниками, які заважають розвитку малого підприємництва.

В тім ми не будемо занурюватися у конкретизацію суто економічної та правової сторони проблематики діяльності представників дрібного та середнього бізнесу. Прикладів назвати можна безліч, котрі загалом відображають неефективність дії відповідних інституцій, систему соціальної нерівності у контексті нерівності доступу до ресурсів, а також похідними від цього наслідків у формуванні відповідного соціального середовища підприємництва, соціального капіталу. Можна це сформулювати, не що інше, як загальні проблеми перехідного періоду в аспекті розвитку інституту підприємництва. Вони, як правило, не мають прямого та тісного кореляційного зв'язку з об'єктивними ринковими законами, а стали наслідком реформування економічної системи за своїм самобутнім сценарієм, векторизованим спадщиною радянської системи, з вище викладеними її особливостями.

Проаналізуємо вплив інституційного та соціального середовища на становлення та розвиток підприємництва та прояву соціального акторства суб'єктів підприємництва.

Піднімаючи питання про власні «перспективи», то їх оцінка самими представниками малого бізнесу занадто песимістична. Бізнесмени скаржаться на: *вибірковість дій влади, посилення бюрократичного преса і збільшення числа рейдерських захоплень*. Нинішня оцінка - це показник розчарування бізнесу. За оцінкою підприємців відбувається псевдо реформа – замість реформ відбувається лише перерозподіл владних повноважень без залучення підприємців як суб`єкта суспільно-громадянської діяльності. Зведені дані відповідних предметних досліджень за різні роки показують, що представники бізнесу однотайні в тому, що їх основна проблема - посилення тиску держорганів – посилення тиску та перевірок з боку держави займало високі рангові позиції у структурі відповідних проблем. Крім того, за складністю отримання кредитів Україна, за результатами відповідних аудит-моніторинтів, перебуває на 65-ому місці у світі (див Рис.1).

Основні проблеми бізнесу в Україні. Звіт про глобальну конкурентоспроможність 2013-2014 рр.

Джерело: Всесвітній економічний форум, 2013-2014 рр. Звіт про глобальну конкурентоспроможність.

Рисунок 1 - Основні проблеми бізнесу.

В аспекті з'ясування загальної оцінки підприємцями та промисловцями підприємницького клімату в Україні, можна констатувати наступне. За більш як двадцятирічний період, до 2013/14 рр. підприємці були вкрай незадоволені умовами розвитку бізнесу в Україні (68,2%), і лише (6,3%) задоволені сучасними вітчизняними умовами розвитку підприємництва. Середня оцінка підприємницького клімату, за п'ятибальною шкалою (від 1 – «несприятливі» до 5 – «сприятливі») становить 2,06, що практично співпадає із оцінкою «скоріше несприятливі». В означенні головних чинників, що стримують розвиток підприємництва в Україні, на думку підприємців, найбільш вагомими виявилися: недоліки національного законодавства (52,7%); корупція (48,8%); бюрократичні перепони та відсутність чітких «правил гри» на ринку (46,5%); фінансово-кредитна політика (44,2%); політична ситуація (43,4%); недосконалість податкової політики (36,4%). Можна констатувати, що практично всі зазначені чинники практично пов'язані з недосконалим законодавством, і діяльністю органів державної влади, які мали б формувати чіткі та зрозумілі умови ведення бізнесу.

Найважливішим індикатором розвитку малого та середнього бізнесу (МСБ), як правило, вважається чисельність приватних підприємств (малих та середніх), підприємців, залучених тощо. Однак, питання оцінки цього показника лежить в руслі більш загальної проблеми соціологічних вимірювань (див.Рис 2). У економічній статистиці важко знайти неповні і суперечливі дані, чим показники

чисельності малих підприємств [8]. Водночас необхідно зазначити, що дослідження розвитку підприємництва неможливі як без динаміки його основних показників, внутрішніх структурних зрушень. Але ці показники «існування» малих приватних підприємств все ж слід вважати формальними.

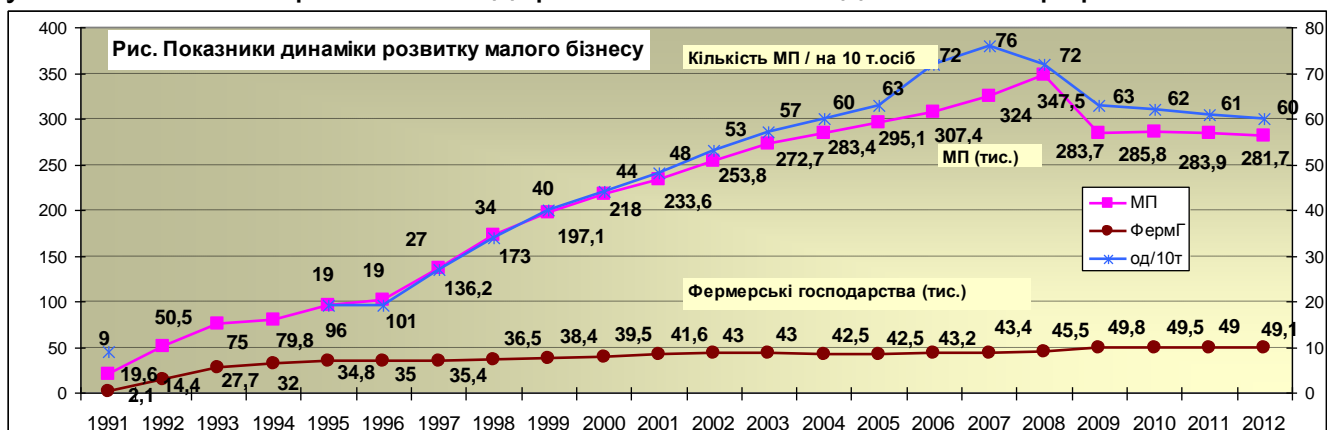

Рисунок 2. Показники динаміки розвитку малого бізнесу.

Тут, перш за все, існує кілька принципових моментів, врахування яких дає більш об'єктивнішу картину щодо стану та розвитку підприємництва в Україні, і особливо в сегменті малих приватних підприємств (МПП)

Вельми поширеним, але водночас і помилковим вважається, що зростання числа нових підприємств еквівалентне розширенню і поліпшенню підприємницької діяльності. Насправді такий підхід змішує результати і процес: велика кількість нових підприємств не призводить автоматично до швидкого зростання підприємництва, хоча би тому, що поява нових підприємств може різною мірою супроводжуватися закриттям діючих суб'єктів підприємництва (СПД) [9]. Особливо негативною стороною даного явища стало те, що досить велика кількість зареєстрованих малих підприємств не діяла і не діє (див.рис. 3). Інтерактивна діаграма виражає динаміку показників реєстрації фізичних осіб-підприємців та припинення їхньої діяльності. Так, з часів незалежності України до 01 липня 2013 статус приватного підприємця набуло 5 млн. 142 тис. 048 осіб, а 2 млн. 099 тис. осіб – 41% – припинили власну справу.

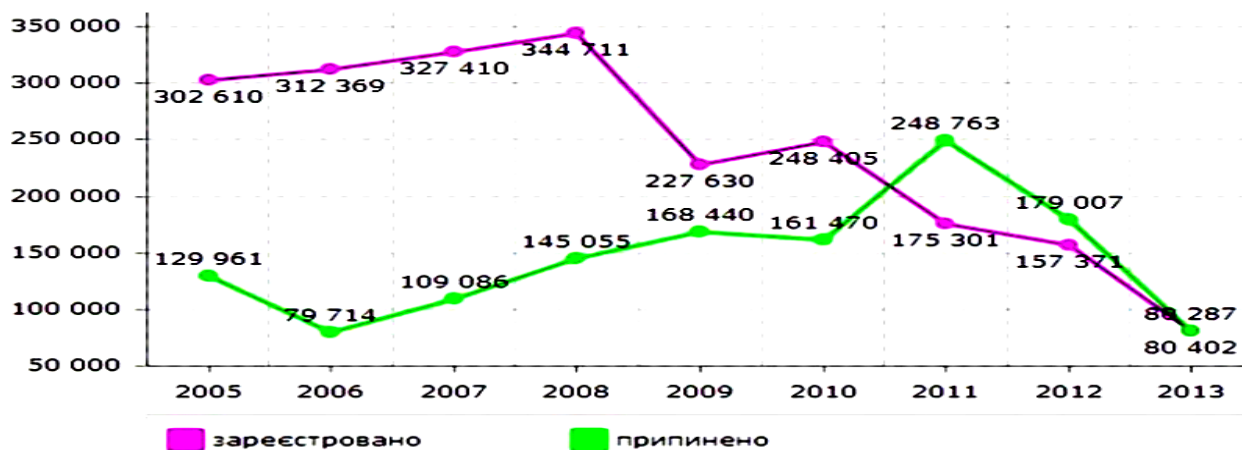

Рисунок 3. Інтерактивна діаграма динамік відносного зростання чисельності малих підприємств

Як і у попередній період, так і зараз розвиток малого та середнього бізнесу (МСБ) не задовольняв потребам економіки у структурних перетвореннях: функціонувало лише 40% від загальної кількості зареєстрованих малих підприємств, питома вага промислових малих підприємств практично не зростала. Так, наприклад, у 1992 р. реально функціонувало тільки 49,4 % МПП від кількості зареєстрованих, у 1993 р. — 47,7 %, 1994 р. — 37,3 %. У 1996 р. — майже третина (32,6 %) [10]. У 1997 р., відповідно, з 300 тисяч — 136238 (45 %) [11].

Процес реєстрації ФОПів досяг свого розквіту у 2008 році, найменша кількість осіб які виразили бажання припинити власну справу зафіксовано у 2006 році (рис 6). Виходячи з динаміки показників, бачимо що період 2006-2008 років, був найбільш сприятливий для ведення малого бізнесу. Однак найбільш не сприятливі умови для ведення бізнесу почалися з 2011 р. і тривали до 2014 р., котрі призвели до перевершення кількості припинення діяльності МП над кількістю зареєстрованих

Протягом 2011 року в Україні 240 тис.(за окремими даними – 343 тис.) підприємців припинили підприємницьку діяльність [12], що становить мінімум десяту частину від чисельності офіційно зареєстрованих. З аналогією, на думку експертів , припинило свою діяльність не менше 40% (точні дані не відомі, близько 80 тис.) реально діючих малих приватних підприємств (МПП) [13].

Подібна тенденція зберігається і зараз. До того ж і створення робочих місць не відбувається автоматично при появі численних крихітних підприємств. Ще одним чинником у поправці величини відповідних показників є не врахування тіньового сектору, рівень якого коливається у значних порядках і точно невідомий. Тому, в реальній дійсності, «формальні» чинники розвитку підприємництва і вплив політики у підтримці підприємництва на його розвиток і на економічне зростання в цілому зараз дуже низький.

Звідси можна зробити висновок про реальну кількість МП в Україні. Це відноситься і до розвитку «сільського» підприємництва – фермерства, а також інтегрального показника кількості одиниць суб`єктів підприємництва (у даному випадку підприємств малого та середнього бізнесу) на 10.000 одиниць населення (загальноприйнятий показник рівня розвитку МБ) (див. рис.4).

Рисунок 4 - Динаміка чисельності фіз.осіб-підприємців

В Україні на підприємствах малого бізнесу, за різними статистичними джерелами, зайнято не більше 10% населення. В Україні де-юре функціонує

близько 375 тис. малих підприємств, майже 1,5 мільйона суб'єктів малого підприємництва без створення юридичної особи, 40 тисяч фермерських господарств. Загалом у малому підприємстві зайнято близько 2,7 мільйона людей, що становить до 10% працездатного населення країни, які виробляли 11% від загального виробництва продукції. Для прикладу, на початок 2008 р. в Україні було зареєстровано 324011 малих підприємств (або 70 одиниць на 10 тис. населення). Для порівняння у Великобританії нараховується близько 2,630 млн. малих і середніх підприємств, в Японії – 6,450 млн., в США – 19,300 млн. Тому, доводиться констатувати, що малий бізнес в Україні, який на протязі багатьох років формувався як засіб виживання для самих підприємців та їх родин, так і залишився “бізнесом виживання”, не сформувався у повноцінний сектор економічної системи, не набрав відповідної критичної маси, як це має місце в багатьох розвинутих країнах.

Вищеописані реалії, котрі проявляють ознаки усталеності, відкривають іншу сторону цієї проблеми – не тільки в аспекті оцінки діяльності відповідних інститутів (інститутів підприємництва), але і в формуванні відповідного ресурсу довіри – компонента соціального капіталу у підприємницькому середовищі.

Крім особистісних і ділових якостей акторів трансформаційного процесу, нами досліджувалися і деякі з соціальних якостей: рівень і характер консолідації, рівень довіри до інститутів і один до одного, особливості правової свідомості і поведінки, політичну активність. Дослідження рівня інституційної та взаємної довіри показало, що за всі роки спостереження успішні економічні актори демонструють низький рівень соціативності, і що даній групі притаманний так званий асоціальний синдром.

Дані опитування певною мірою підтвердили поширену у даній галузі знань думку про вкрай низький рівень взаємної довіри в бізнес-середовищі.

Ці тенденції, в свою чергу формують відповідне ставлення підприємницького сегменту до окремих ринково-підприємницьких інститутів та інститутів влади, котре проявляється через рівень їх довіри до них (див.табл.1)

Таблиця 1 - Рівень довіри до окремих економічних інститутів (I).

	2000	2004	2008	2012	2013	2014
До підприємців	0,04	-	0,36	-0,06	-0,16	0,16
До керівників великих державних	-0,70	-	-0,72	-1,2	-1,24	-0,95
До профспілок (традиційних)	-1,22	-1,04			-0,94	-0,95
Нових профспілок	-1,13	-	-0,93	-1,14	-	*
Банків	-	-0,75	-0,34	-0,9	-0,97	-0,61
Страхових компаній	-	-1,16	-0,78	-1,16	-0,98	-1,17

*(Дані соціологічного моніторингу, вимірювання за двополярною шкалою, діапазон Індексу середніх величин = -2/+2).

Показники відповідних замірів, котрі характеризуються потенціалом валідності останніх (за даними моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України) дозволяють стверджувати, що відносини між підприємцями та окремими інститутами підприємництва не характеризуються позитивним рівнем довіри, а значить і інтегрованістю. Ступінь довіри між самими підприємцями, а також їх до керівників великих підприємств (у ролі партнерів та контрагентів),

профспілок, банків та страхових компаній носить вкрай низький, або явно недовірливий характер. І ця тенденція недовіри проявляється постійно. Тому, ресурс довіри до цих інститутів, а значить як і різновид підприємницького ресурсу, з різних причин, зокрема і попередньо означених, є досить низьким.

Відповідно зменшилась кількість тих, що високо оцінюють ступінь впливу формальних об'єднань. Даний факт свідчить про непрозорість і невизначеності правил гри у відносинах влади з бізнесом, неформальних солідарностей і зв'язків. Негативною є оцінка підприємцями діяльності різних гілок влади. Тривожним є те, що вплив інституцій державної влади на розвиток підприємництва в Україні оцінюється як *негативний*. Найбільш негативно оцінюється підприємцями вплив судової системи (середня оцінка 2.02 – "скоріше негативно", відсоток негативних оцінок - 42,9 %).

Різні дослідження стосовно підприємництва засвідчують про некомпетентність багатьох рівнів службовців, що породжує необґрунтовані претензії, а також неправильне розуміння сутності характеру взаємин з підприємцями. І як відзначають самі підприємці, через це вони вимушені вступати або у конфлікти, або у відповідні схеми вирішення проблем – корупцію. Прогалини у законодавчих та нормативно-правових актах заповнювалися неформальними правилами поведінки. Показники відповідних замірів довіри до інститутів влади (див.табл. 2) відображають достатньо низький рівень довіри до інститутів влади, та подальше її зниження.

Таблиця 2. Рівень довіри інститутів влади (Іс.в.).

	2000	2004	2008	2012	2013	2014
ЗМІ	-0,53	*	-0,32	-0,52	-0,05	-0,15
Міліція	-1,51	-0,96	-0,83	-1,27	-1,32	-1,22
Верховна рада	-1,49	-1,26	-0,98	-1,3	-1,41	-1,26
Уряд	-1,05	-0,87	-0,7	-1,36	-1,3	-0,4
Президент	-0,7	-0,96	-0,64	-0,98	-1,28	0,04
Податкова	-	-0,94	-0,51	-1,14	-1,06	-1,19
Прокуратура	-	1	-0,86	-1,23	-1,31	-1,32
Суди	-	-1	-0,74	-1,25	-	*
Місцевим органам влади	-	-0,68	-0,64	-0,85	-1,28	-0,78

*(Вимірювання за двополярною шкалою, діапазон Індексу середніх величин = -2/+2).

Все це прямо і посередньо вказує на певний характер та специфіку самого ставлення інституту держави до підприємництва та підприємців в аспекті формування відповідних умов для його розвитку, як показника соціальної нерівності, якості життя, врешті – соціального прогресу, модернізації. У даному випадку можна говорити про антагонізм системного характеру між державою та підприємцями.

Щоб більш ширше та більш глибоко дослідити проблематику підприємницького середовища та підприємницьких ресурсів, звернемося далі до аналізу окремих аспектів життєдіяльності підприємців у розрізі оцінки ними власних потреб, життєвих проблем, різного роду міркувань, що мають як пряме

відношення до їх роду занять (професійної діяльності) – ведення бізнес справи, так і посереднє. Загалом ці досліджувальні аспекти формують своєрідну мозаїку даної проблематики.

Таблиця 3. Оцінює характеру змін, котрі відбулися за останні 12 місяців.

	2000	2004	2008	2012	2013	2014
Матеріальні умови сім'ї	-0,38	0,12	-0,29	-1	-	-0,99

*(Вимірювання за двополярною шкалою, діапазон Індексу середніх величин $I = -2/+2$).

Матеріальні умови сім'ї представників цієї сегментної групи, за їхньою оцінкою, практично не змінилася (табл. 3.).

"Оцінка перспектив на покращення життя очима підприємців за останні 8 років (у 2013 р.) знайшла своє відображення у бік невеликого зростання песимістичних настроїв (+12,9%), та зменшення оптимістичних (- 8,7%) (див.Табл.4.). Тобто можна констатувати, що соціальний настрій та оцінка перспектив на покращення життя характеризується спадаючою тенденцією.

Таблиця 4. Динаміка віри у покращення життя (%).

	2004	2008	2013	2014
Ніякого покращення не буде	46,8%	31,4%	59,7%	33,0%
Важко відповісти	32,5%	39,2%	28,2%	34,9%
Більш-менш налагодиться	20,8%	29,4%	12,1%	32,1%

Не вдається успішно конвертувати свій людський потенціал в статусно-посадові, економічні та інші значущі ресурси. Досить низькою є самооцінка і задоволеність досягнутими діловими позиціями. Тому і задоволеність своїм загальним становищем у суспільстві на теперішній час також має непослідовну динаміку (див.Табл. 5.). За період 2000/2008рр. рівень задоволеності своїм становищем у суспільстві впав практично до нуля (0). Однак, у 2014 р. цей рівень піднявся до 0,36. Скоріш за все, це пояснюється появою великих громадянсько-політичних надій після «Революції гідності».

Таблиця 5. Динаміка задоволеністю своїм становищем у суспільстві на теперішній час.

2000	2004	2008	2012	2013	2014
0,56	-0,05	0,01	-	-	0,36

*(Вимірювання за двополярною шкалою, діапазон Індексу середніх величин $= -2/+2$).

Індикатори «задоволеність становищем у суспільстві» та «задоволеність своїм життям» хоча є доволі різні за змістом, однак інтегрують більш загальнішу характеристику. Аналізуючи оцінку підприємців у цьому предметному полі, ми бачимо що проявляється невеликий, але прогрес (див.Табл.6). Можна стверджувати, що хоча певною мірою рівень задоволеності (скоріше з психологічним контекстом) життям і зріс, однак, сама оцінка суспільного становища підприємців не зовсім корелює з цим показником (Табл.6), так як

останній містить багатоаспектну наповненість здебільшого у суб'єктивному психологічному виразі.

Таблиця 6. Динаміка задоволеності своїм життям в цілому.

	2000	2004	2008	2014
Задоволений.../Незадоволений (I с.в. = -2.../2)	-0,51	0,13	0,25	0,07

*(Вимірювання за двополярною шкалою, діапазон Індексу середніх величин = -2/+2)

Неабияку роль у формування соціального акторства відіграє соціальне позиціонування та задоволеність досягнутим соціальним статусом.

Суттєво не змінною є самооцінка підприємців стосовно самоідентифікації та позиціонування в стратифікаційній системі координат (див.Табл.7). За останні 14 років (період 2000/14 рр.) в аспекті стратифікаційної само ідентифікації респонденти цієї групи не змогли себе ранжувати на високих щаблях суспільного становища. Відносний показник «соціального рівня», за яким ідентифікують себе підприємці, збільшився лише на 0,84 п., знаходячись у вимірному діапазоні (за 10-бальною шкалою) нижче середнього рівня, у діапазоні: 3,2/4,04.

Таблиця 7. Самооцінка статусної ідентифікації.

	2000	2004	2008	2013	2014
Найнижчий.../Найвищий,	3,2	3,5	4,1	3,7	4,04

*(Вимірювання за двополярною шкалою, діапазон Індексу середніх величин = 0 - 10).

У доповненні цього, ототожнення себе з «середнім класом» за останні 6 років (2008/2014) також практично не змінилася (+1,1%) (Табл.8). Однак, невелика частина таких, що не відносить себе до середнього класу – дещо збільшилася (+3,7 %).

Таблиця 8. Самоідентифікація з середнім класом (%).

	2008	2012	2014
Мабуть, ТАК	52,9%	53,4%	53,8%
Мабуть, Ні	28,4%	41,1%	32,1%
Важко відповісти	18,6%	5,5%	14,2%

У системі ціннісних орієнтації все більш важливими вважають досягальні цінності. Важливою життєвою цінністю є самостійність та незалежність. Вище зазначені характеристики, що виражають подібну ситуацію, сильно взаємопов'язані і взаємовідносяться з важелями інтер/екстернальних установок стосовно власної поведінки та життєдіяльності Це, зокрема і виражається у невеликому зсуві у бік зменшенні оцінювання рівня пристосування і адаптованості до теперішньої життєвої ситуації (див.Табл.9).

Незначна видозміна дизайну даного показника деякою мірою корелюється з характером змін та станом життєвої активності підприємців щодо пристосування і включеності в життєві зміни. 2013 рік характеризувався найнижчим рівнем «активного включення у нове життя» (16,5%), та найвищим рівнем «відсутності

бажання пристосуватися до теперішньої ситуації» (30,6%). 2014 рік став більш оптимістичнішим у прояві власних зусиль та життєвої активності.

Таблиця 9. - Якою мірою Ви пристосувалися до теперішньої життєвої ситуації? (%)

	2004	2012	2013	2014
Активно включився в нове життя, ринкові відносини видаються мені природним способом життєдіяльності	44,2%	42,5%	16,5%	31,1%
Перебуваю в постійному пошуку себе в теперішньому житті	31,2%	31,5%	34,4%	34,0%
Не маю бажання пристосуватися до теперішньої ситуації, живу як доведеться, чекаю змін на краще	14,3%	15,1%	30,6%	19,8%
Важко відповісти	10,4%	11%	18,5%	15,1%

З цього можна констатувати, що довготривалі негативні чинники, котрі мають як пряме, так і не пряме відношення та вплив на їх діяльність та розвиток, соціально-психологічний стан, установки тощо. Такого роду соціальний діагноз дійсно є наслідком складних відносин між державою та підприємцями. Так тривало до 2014 р.

Віддак, доволі високі песимістичні настрої представників підприємницького прошарку щодо налагодженості життя ведуть за собою зростання «незадоволеності життям» та стимулює появу протестних настроїв. Заміри їх протестних настроїв вказують на відповідне їх зростання: +11,5% у 2012р. та +13,3% у 2014 р., (див.Табл.10.), що виражає характер установок у формі соціального протесту.

Таблиця 10. Як на Вашу думку краще діяти у випадках значного погіршення умов життя ? (%)

	2000	2004	2008	2012	2014
Потрібно за будь-яку ціну зберегти порядок, мир та злагоду	37,9 %	31,2%	39,6%	35,6%	44,3%
Важко сказати	31%	30,1%	20,8%	21,9%	17,9 %
Потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя	31%	38,7%	39,6%	42,5%	44,3%

Можна вважати, що поширення протестних настроїв та протестних акцій самих підприємців є окремою стороною у вираженні проблеми їх діяльності та розвитку підприємництва в Україні. Це посередньо відображає прояви соціальної нерівності з боку держави (влади) у позиції у доступу до ресурсів та негативне її втручання у діяльність бізнесменів різного рангу.

Втома від масштабної корупції на всіх рівнях, тиск на бізнес, добровільне чи примусове його закриття, невдоволення економічною політикою уряду - ці причини для багатьох учасників протестних акцій стали якщо не вирішальним, то важливим мотивом приєднання до протестів. Об`єктом незадоволення стали: проект нового державного бюджету (2011 р.), податковий кодекс з посиленням контролю за малим і середнім бізнесом за допомогою впровадження реєстраторів розрахункових операцій, посилення митних процедур і введення

обліку витрат (2011 р.). Бурхливі протести підприємців у цей період. у Києві на Майдані, пов'язані з ухваленням Податкового кодексу України, чітко позначили, що малий бізнес не потрібний ні державі, ні більшості її громадянам. Прийняття Податкового кодексу Азарова-Тігіпка перетворило представників малого бізнесу на активних опозиціонерів діючій владі. Однак, Майдан в Києві не отримав якої-небудь серйозної підтримки з боку населення, що ще раз, хоч і посередньо, але засвідчив про слабкість підтримки та довіри суспільства до бізнесу.

З цим, оптимістичні погляди на власне майбутнє та майбутнє України також не на високому рівні (див. Табл.11). Так, за останні 2-3 роки рівень таких позитивних відчуттів в оцінці *власного майбутнього*, як: «оптимізм» (-13,7%), «радість» (-4,2%), «надія» (-29,1%) – суттєво знизився. В свою чергу рівень відчуттів негативного характеру, таких як: «песимізм» (+7,8%), «тривога» (+5,8%), «страх» (+8,4%) – підвищився.

Табл. 11. Які відчуття у Вас найбільше виникають, коли Ви думаєте про:
власне майбутнє? (%) **майбутнє України?**

(%)	2012	2013	λ		2012	2013	λ
Оптимізм	39,7%	26%	-13,7	Оптимізм	21,9%	22,1%	+0,2
Радість	5,5%	1,3%	-4,2	Радість	1,4%	*	-
Задоволеність	9,6%	1,3%	-8,3	Задоволеність	1,4%	1,3%	-0,1
Надія	60,3%	31,2%	-29,1	Надія	47,9%	33,8%	-13,9
Упевненість	17,8%	15,6%	-1,8	Упевненість	11%	7,8%	-3,2
Інтерес	16,4%	18,2%	+1,8	Інтерес	16,4%	15,6%	-0,8
Безвихідність	5,5%	14,3%	+8,8	Безвихідність	12,3%	15,6%	+3,3
Песимізм	4,1%	11,7%	+7,6	Песимізм	9,6%	14,3%	+4,7
Розгубленість	9,6%	23,4%	+13,8	Розгубленість	9,6%	20,8%	11,2
Тривога	26%	31,2%	+5,2	Тривога	38,4%	23,4%	-14
Байдужість	2,7%	3,9%	+1,2	Байдужість	5,5%	9,1%	+3,6
Страх	6,8%	15,6%	+8,8	Страх	11%	19,5%	+8,5
<i>Важко сказати</i>	5,5%	6,5%	+1	<i>Важко сказати</i>	2,7%	6,5%	+3,8

Приблизна картина спостерігається і в оцінці підприємцями майбутнього України.

Згідно аналізу різних щорічних світових рейтингів країн, які сьогодні стають важливими інструментами формування більш довершеної економічної політики і інституціональних реформ, а це: в аспекті ефективності інститутів, макроекономічної стабільності, ефективності ринків, розвитку інфраструктури, економічних свобод та іншого у виявленні ознак нерівності використання ресурсів підприємництва, Україна до 2013 р. займала ранг останніх двадцяти-десяти позицій (табл.12., Джерело: *Doing Business–2015*) [14].

Таблиця 12. Позиція України у рейтингу «Doing Bussiness» у 2008-2015рр.

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Складність ведення бізнесу, загальна оцінка	139	145	147	149	152	140	112	96

Підтверджувальну картину з цієї проблематики показали моніторингові дані Міжнародної організації «The Heritage Foundation та The Wall Street Journal» про

рівень економічних свобод серед 186 країн світу – так званий Index of Economic Freedom- 2014. Згідно цього дослідження у 2014 Україні належить 155-та позиція, серед 186 країн світу за рівнем економічних свобод з показником індексу – 49.3.

Висновки. Соціальні детермінанти, що викликають соціальну напруженість є доволі складними та динамічними. В даному випадку вони проявляються в широкій палітрі інституційної політики по відношенню до малого бізнесу. Дослідження трансформаційного процесу показують, що при всій неоднозначності результатів реформ практично не відбуваються позитивні поступальні зрушення в суспільстві. В Україні проблеми середнього і малого підприємництва не мають першочергового значення і розглядаються поза контекстом інституціональної забезпеченості. Це пояснюється тим, що вітчизняне підприємництво зароджувалося в умовах пост-тоталітарного суспільства котре спонтанно переборює обмеження колишньої радянської державно-монополістичної системи господарювання та управління, спираючись на ті самі політичні сили, структури, масову свідомість, соціальну психологію та ін., що склалися в рамках цієї системи на певній стадії її розвитку.

Логіка адміністративного управління породила феномен відчуження держави від підприємницького сегменту з причини відсутності управління інтересами підприємців та суспільства. Глибокий розрив соціальних інтересів між державою та суспільством, відчуження суспільства від держави, зокрема – відсутність чітко сформульованих напрямів державної підтримки малого підприємництва на всіх рівнях призвели до створення внутрішньо суперечливої і не привабливої за функціональністю інституціональної систем-структури котра відстоює інтереси бізнесу.

З домінуванням цінностей виживання, а не самореалізації і досягнення, результати багаторічних досліджень засвідчують про генераційні процеси соціальної напруженості серед представників бізнес-класу. Представники підприємницького середовища в даному випадку виступають вихідним моментом вивчення соціальних інститутів, критерієм їх оцінки і носієм соціальної напруженості. У свою чергу, соціальна напруженість є відображенням якісних властивостей соціальної системи, будучи детермінованою незадоволеністю потреб входять до неї представників підприємницького прошарку.

Список використаних джерел:

1. *Сірий Є.В.* Теоретико-методологічні аспекти дослідження соціальних акторів трансформаційних змін. Зб. наук. праць Київського національного університету імені Тараса Шевченка: «Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки». Київ. Логос. 2015. Вип. №4(25) с.27-36.
2. *Норт Д. С.* Институты, идеология и эффективность экономики / Д. С. Норт // От плана к рынку: будущее постсоциалистических республик ; [пер. с англ. ; под ред. Б. С. Пинскера ; сост. Л. И. Пяшева и Дж.Дорн]. – М., 1993. – 307с.
3. *Флигстин Н.* Поля, власть и социальные навыки: критический анализ новых институциональных течений / *Флигстин Н.*// Экономическая социология. 2001. – Т. 2. - № 4.. - С. 28–55.
4. *Штомпка П.* Социология: анализ современного общества / Пер. с польского С. М. Червонной. — М.: Логос, 2005.
5. *Гидденс, Э.* Устройство общества: Очерк теории структуризации. - М.: Академический проект, 2003. - 528 с. - ("Концепции").

6. Пасхавер О.Й. Світовий досвід для України: взаємовідносини великого капіталу з владою і суспільством / Пасхавер О.Й., Верховодова Л.Т., Агєєва К.М./ – К.: Центр економічного розвитку, 2007. – 68 с.
7. Камінський Є. Є. Україна. США. Світ / Є. Є. Камінський. – К.: Центр вільної преси, 2012. – 492 с.
8. Система моніторингу наукових досліджень у сфері економіки та фінансів України: Монографія / М. С. Вертузаєв, О. М. Юрченко та ін. – К.: НДФІ, 2004. – 112с.
9. Сірий Є.В. Становлення малого підприємництва в аспекті показників державно-інституціональних чинників та суб`єктивно-ціннісних наслідків: вітчизняний досвід.ю Зб. наук. праць Київського національного університету імені Тараса Шевченка: «Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки». Київ-Логос. Вип. 16. с. 21-33.
10. Лукинов И. Социальная переориентация структуры экономики Украины //И.Лукинов //Вопр. экон. — 1995. — № 12.
11. Малий бізнес у світі та в Україні // Економіка України. — 1995. — № 7.
12. <http://www.ukrstat.gov.ua/>. Державна служба статистики. Офіційний сайт.; Про стан та перспективи розвитку підприємництва в Україні: національна доповідь//Державний комітет України з питань регуляторної політики та підприємництва. – Київ . – 2010. – 240 с.
13. <http://blogs.pravda.com.ua/authors/kostenko/>
14. Зануда А. Украина как место для бизнеса: между намибией и боливией /Зануда А.//Украинская правда. 2012 р. 8 квітня.

Отримано 20.11.2015 р.

УДК 316.3:316.35

Черних Г. А. °

Київський національний університет імені Т. Шевченка, факультет соціології, молодший науковий співробітник

ПІЗНАВАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КОНЦЕПТУ ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРАКТИК

В статті розкривається сутність пізнавального потенціалу концепту індивідуалізація соціальних практик. Аргументується, що даний концепт містить значний пізнавальний потенціал, за допомогою якого можна розкрити зміст таких понять та соціальних явищ як: меритократія, коммодифікація, соціальна напруженість, соціальні ризики.

Ключові слова: *індивідуалізація соціальних практик, меритократія, коммодифікація, соціальна напруженість, соціальні ризики*